

УДК 159.923. 363: 076
DOI <http://dx.doi.org/10.15421/102003>

СУЧАСНИЙ ЕКСПЕРТНИЙ ПІДХІД У ПРАКТИЦІ СУДОВИХ ПСИХОЛОГІВ: ОЦІНКА ПРАВДИВОСТІ ПОКАЗАНЬ MODERN EXPERT APPROACH IN THE PRACTICE OF FORENSIC PSYCHOLOGISTS: ASSESSMENT OF THE TRUTH OF THE TESTIMONY

Богучарова О.І.,

д.психол.н., проф. кафедри юридичної лінгвістики та практичної психології, Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
bogucharova_o@i.ua

Шаповалов В.О.,

експерт-психолог, поліграфолог, голова Колегії поліграфологів України, головний редактор журналу «Оцінка достовірності: наукові дослідження та практика»
os.shapovalov@gmail.com

У статті наведено результати порівняльного дослідження англomовних європейських та вітчизняних методів диференційної психологічної оцінки достовірності показань свідків, потерпілих, підозрюваних (лайдетекція). Потреба цього дослідження продиктована низкою обставин: надмірним поширенням в українських судах такої форми протидії розслідуванню злочинів і правосуддя як неправдиві показання, посиленням агресивності у приховуванні доказів, а також підвищенням ролі експерта-психолога в суді у зв'язку із змінами вітчизняного законодавства. За зразок англomовних методів лайдетекції оглянуто типові щодо використання в судовій практиці Європи систему оцінки валідності тверджень (SVA), критеріальний контент-аналіз (CBCA) та аналіз обставин отримання показань (Validity Checklist). Вітчизняний доробок лайдетекції представлено методикою нової судово-психологічної експертизи (за відеозаписом слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів). Встановлено, що цю експертизу відрізняє від таких само, але англomовних видів міждисциплінарний, інтеграційний характер, більша процесуалізація, технологізація, комп'ютеризація, опертя на ймовірнісну, а не причинно-наслідкову техніко-статистичну методологію. Показано добру диференційну валідність обох, європейських та вітчизняних, видів лай-детекції як змістовно, так і за

статистикою, але й потребу перевірки даних як психологічними, так і криміналістичними засобами за наявності експансії «критичних зон» лжесвідчень у показаннях. Зроблено висновок про те, що попри деякі недоліки, запровадження методів лайдетекції та психологічних методів допитування сприятиме підвищенню вірогідності правдивих показань у поліцейських кримінальних провадженнях і судово-психологічних експертизах та допоможе досягненню прозорості в засобах отримання доказів у вітчизняній слідчій, судовій та експертно-психологічній практиці.

Ключові слова: достовірність, лайдетекція, експертна психологічна оцінка правдивих і неправдивих свідчень (зізнань), критеріальний контент-аналіз (CBCA), метод оцінки валідності тверджень (SVA), неправдиві показання, протидія розслідуванню злочинів, психологічні методи допитування, судово-психологічна експертиза ознак достовірності/недостовірності показань учасників кримінального та судового провадження (за відеозаписом слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів).

Background. The article presents the results of a comparative study of methods for assessing the reliability of witness statements from the arsenal of European and Ukrainian criminal proceedings and forensic psychological expertise (lie-detection, psychological interrogation methods). The need for this research is dictated by some issues that arise in Ukrainian courts, primarily various forms of opposition to the investigation of crimes and justice, such as false testimony, false evidence, a significant increase in aggression-related to the concealment of crime and the increasing role of the expert psychologist in court in connection with changes in domestic law.

The **objective** of this paper is to conduct a comparative study of methodological approaches of foreign and domestic experts on the psychological assessment of the reliability/inaccuracy of information reported by participants in criminal proceedings.

Results. The system of Statement Validity Analysis (SVA), Criteria-Based Content Analysis (CBCA) and analysis of circumstances of obtaining indications (Validity Checklist) as well as the method of Monitoring reality are examined as an example of one of the typical and well-known English-language methods of lie-detection. The authors carefully analyse the current state of differential psychological assessment of the reliability of the testimony of witnesses, victims, suspects in the Ukrainian forensic practice. During the

research, the peculiarities of the application of forensic psychological examination (according to the video of investigative (search) actions and operative-search measures) to establish the differences between true and false testimony are shown. There is also a detailed overview of the concept of reliability. The identification of the characteristics of the assessment of the reliability of testimony in forensic psychological examination by video in comparison with the English language methods of lie-detection is analyzed. They are the following: integrative interrogation (symptom analysis – verbal, nonverbal, paralinguistic behaviour) but not monodisciplinary verbal interview; strengthening the process of examination as a development of the Ukrainian right to evidence by investigators together with forensic psychologists, rather than the inclusion of examination as an element of psychological interviews; computerization, technical and statistical methodology.

Conclusion is made about the positive experience of the western/domestic system of differential psychological assessment of the reliability of the testimony, but also the need to control “the critical areas” of knowingly false testimony. Acquisitions of the lie-detection system prove their usefulness in the development of Ukrainian evidence law, judicial and forensic expert psychological practice.

Keywords: criteria-based content analysis (CBCA), European expert psychological assessment of true and false testimony (confessions), lie-detection, psychological interrogation methods, reliability, statement validity assessment (SVA), Ukrainian forensic psychological examination of a sign of reliability/unreliability of testimony of participants in criminal and judicial proceedings, unreliable (false) testimony.

Постанова проблеми. Сьогодні досить актуальною є проблема пошуку судовими психологами, експертним психологічним співтовариством, слідчими та суддями тих методологічних і методичних орієнтирів, індикаторів, критеріїв і маркерів, згідно з якими з’являються наукові підстави для аналізу такої форми протидії розслідуванню злочинів і справедливому судочинству як неправдиві показання та завідомо неправдиві показання (лжесвідчення, кривосвідчення) учасників кримінального процесу. Про актуальність дослідження проблематики захисту прав людини саме в такому ключі свідчать дані опитування українських слідчих: 73% вказують на потребу обов’язкового врахування цього чинника на етапі досудового розслідування; 89% – згадують про високу частоту подібних випадків протидії з боку злочинців у кримінальному процесі (Shepitko V. Yu. & Shchur B. V., 2013). Існують інші правові підстави актуальності проблематики лжесвідчень, які не обходять експертів-психологів. Так, у статтях 242 і 243 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) «Порядок призначення експертизи», а також згідно із Законом України «Про судову експертизу» 2019 року (Ministry of Justice of Ukraine № 563) реалізації захисної функції підозрюваного або обвинуваченого надано більш вагомого, за суттю основоположного статусу, порівняно з жертвами злочину. Очевидно, що таке підриває змагальність судового процесу, вказує на відправлення українського судочинства переважно «на користь» підозрюваного, обвинуваченого, а не потерпілого. У більш широкому контексті це насправді є відмовою від незалежності суддів, зокрема і рівновіддаленої позиції експерта-психолога та внеску експертів у справедливий вирок суду. У вітчизняному законодавстві, щоправда, є часткові варіанти вирішення цих законодавчих колізій. Так, якщо під час досудового розслідування виникають сумніви у здатності особи правильно сприймати обставини події, які мають значення для встановлення винних у скоєнні злочину, то традиційно призначають судово-психологічну експертизу (далі – СПЕ) (Sharovalov V. A., 2016). Однак самі свідчення щодо їх правдоподібності спеціальному психологічному аналізу піддаються вкрай

рідко. Водночас потреба в цьому аналізі виникає нерідко, особливо якщо свідком чи потерпілою є дитина. Не вдаючись до ґрунтового аналізу визначень поняття «протидія розслідуванню» та «експертна діяльність» судового психолога, зауважимо, що в статті 243 КПК «Порядок призначення експертизи», окрім того, відсутні критерії диференціації видів судових експертиз, нечітко визначено підстави для їх проведення, не обґрунтовано посилення до законодавчо закріпленого документа (у новій редакції це договір), згідно з яким має проводитися СПЕ тощо. Це зайвий раз вказує на прогалини в законодавстві та актуалізує потребу в класифікації видів СПЕ разом із розробкою сучасної її методології, у тому числі детекції брехні (лайдетекції) в судово-експертній діяльності психологів. Отже, попри зростання потреби поліції і судів у судово-психологічних дослідженнях осіб, які надають неправдиві свідчення, така інформація в українському контексті є нечисленною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні навколо проблеми надійності правдивих/неправдивих показань у кримінальних провадженнях за різними методологічними підходами жваво точаться розмаїті дискусії між західними та вітчизняними науковцями (Amado B. G., Arce R. & Farina F., 2015; Dozortseva E. G. & Afanasieva A. G., 2015; Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E. N., 2016; Liezin Ye., 2018). Зазначимо до того ж, що конкретні дослідження в частині верифікації правдивості різних інформаційних повідомлень у розмаїтих сферах суспільного життя поступово інтенсифікуються та перетворюються на центральну ланку сучасного постнекласичного етапу розвитку наукових методів детекції брехні у психології загалом, медіапсихології, психолінгвістиці й судовій психології зокрема. Однак, попри суспільну вагу понять «обман», «неправдиві показання», довгий час вони тлумачились переважно як моральна категорія, сутність якої становила невідворотність покарання того, хто безпідставно оговорив іншу людину або збрехав під присягою чи надав неправдиві свідчення (Krasavina A. G., 2017). У нові часи поняття «неправдиві показання» – вже суто наукова дефініція. Так, ще на початку ХХ ст. для зниження неправдивості показань участь психолога в судовому процесі розглядалась як обов'язкова. З цією ж метою у слідчій практиці застосовувалися спеціальні експериментальні методики оцінки показань, зокрема щодо дітей і неповнолітніх; пропонувалося уникати навмисно підібраних запитань для пониження навіюваності й емоціогенності допиту (Dozortseva E. G. & Afanasieva A. G., 2015). Але оскільки чим більший час, тим нижча ймовірність правдивих показань («обман спогадів»), тому, на думку першопрохідців психологічної судової експертології, правдиві показання скоріше є винятком із правил (Liezin Ye., 2018). Підсумком цього етапу аналізу явища брехні та лжесвідчень є висновок про занадто високу суб'єктивність показань людей у кримінально значущій ситуації.

Нова хвиля інтересу до розпізнавання неправдивих показань як прояву брехні означилася в середині ХХ ст. Зокрема, категорію неправдивих показань науковці починають розглядати в системі понять, які змістовно

сприймаються тотожно. Це «обман», «фальшування», «омана», «нещирість», «замовчування», «дезінформація», «перекручування», «приховування» тощо (Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E. N., 2016). Ці поняття різні за суттю. Втім, більшість з них спрямовані означувати однакові явища брехні. Попри все, у кримінальних провадженнях частіше використовують термін «достовірність», який є найширшим серед усіх вищезазначених та має загальнофілософське, правове, загальнопсихологічне та експертно-психологічне значення. Варто підкреслити, що оскільки явище брехні багатогранне, а його термінологічне відображення недостатньо чітко законодавчо виписано, то, на жаль, дії того, хто надає неправдиві показання, частіше тлумачаться з позицій «здорового глузду», а не за науковими стандартами. Звісно, така законодавча й поняттєва недиференційованість може спричинювати численні помилки в судочинстві. Недарма за кожною такою помилкою стоїть доля людини. Водночас внутрішнє переконання слідчого і судді щодо конкретного злочину завжди має інтуїтивну суб'єктивну оцінку достовірності тієї інформації, що повідомляється вербально та невербально. Ця суб'єктивна оцінка має допомагати захисту підвалин влади та правосуддя. Однак в умовах термінологічної некоректності суб'єктивна оцінка достовірності, або власна лайдетекція іноді шкодить професіоналові, погіршуючи його здібності у верифікації неправди під час сприйняття різних судово-релевантних патернів поведінки й юридично значущих текстів. Саме тому психологічна експертиза достовірності/недостовірності показань за суттю – єдина можливість для слідчого і судді зробити свою інтуїтивну оцінку поведінки людини усвідомлюваною, обґрунтованою, доказовою й об'єктивованою. У зв'язку з чим доречно послатися на концепт маніпулятивної настанови (установки) та гіпотези довіри (Ekman P., O'Sullivan M. & Frank M. G., 1999; Vrij A., 2008). Відомо, що успішність розпізнавання повідомлень залежить від соціальних установок (attitudes) людини (Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E. N., 2016). Наприклад, упередженість, яка проявляється в підозрілому ставленні до співрозмовника, призводить до збільшення помилок у декодуванні повідомлень, заважає успішному викриттю недостовірних відомостей. Це доводять результати західних і вітчизняних емпіричних досліджень (Novytska I. V., 2019). Тому в юридично значущій ситуації людина, яка каже неправду, краще може бути викрита за критеріями «правди», аніж маркерами «брехні». Це мають враховувати слідчі та судді. Так повинно відбуватися на практиці. Але чи дійсно так відбувається у кримінальному провадженні – важко перевірити. Більшість дослідників обґрунтовують вірогідність впливу інтелекту на розпізнавання брехні (Johnson M. K., Raye C. L., 1981), рівень якого в усіх, звісно, різний. Тому на теоретичному рівні у пошуках методологічних підстав тлумачення причин неправдивих показань науковці були змушені залучити концепцію загальної та спеціальної правдивості людини (Arntzen F., 1983), згідно з якою опис реальних спогадів якісно відрізняється від недостовірних, сфабрикованих чи помилкових (Johnson M. K., Raye C. L., 1981; Shapovalov V. A., 2016). Загалом

схильність до патологічної брехливості, згідно з емпіричними даними, становить в деяких обставинах специфічну ознаку людини, яка має складну життєву долю. Це зазвичай підлітки-правопорушники із неблагополучних родин, рецидивісти та ін. (Vrij A., 2008). Окрім особистісних передумов надання неправдивих показань, отримані результати виявили вагомість невербальних засобів у спілкуванні, які точніше відбивають істинний стан і ставлення людини до предмета її висловлювань, ніж вербальні. Оскільки саме вони є первинними, мимовільними, а до того ж низька ймовірність їх підробки. Для систем оцінки недостовірності це означає пошук маркерів мови жестів і міміки невербального каналу спілкування (Novytska I. V., 2019). У підсумку надбанням нової хвилі інтересу до брехні та лжесвідчення є універсальна модель людини-лаєра як «нещирої істоти» та розуміння потреби аналізу як лінгвістичних вербальних, так і поведінкових невербальних ознак достовірності.

Щодо правових підстав доказування достовірності деякі правники зазначають, що трапляються ситуації, коли суд зіштовхується з неможливістю достовірного встановлення тих або інших фактів (Engalychev V. F., Kravczova G. K., Kholopova E. N., 2016; Shepitko V. Yu., Shchur B. V., 2013). Тому в таких випадках суд, на думку правників, має встановлювати наявність або відсутність факту на підставі ймовірності, а не об'єктивної істини. Тим самим у кримінальному, а тим більше цивільному процесі має розширюватися сфера застосування ймовірності, особливо з урахуванням змагальності суду (Liezín Ye., 2018). Отже, в загальнонауковому контексті актуальність проблематики дослідження брехні зумовлена тим, що людина стикається з недостовірною інформацією в усіх сферах суспільного життя. Натомість з ухваленням нового Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів в аспекті змін до Кримінального процесуального кодексу України законодавець остаточно відмовився від доказування за принципом об'єктивної істини (Spitsyna G. O. & Belevtsova S. O., 2019). Звідти встановлення істини є достовірним припущенням суду, яке засноване на достатній обґрунтованості доказів (Liezín Ye., 2018). Саме засоби валідної діагностики (лайдетекція), які представлені у судово-психологічній експертизі достовірності показань, допомагають вирішити це завдання якнайкраще, що відповідає викликам часу.

Мета статті полягає у проведенні порівняльного дослідження методологічних підходів зарубіжних та вітчизняних фахівців щодо психологічної оцінки достовірності/недостовірності інформації, повідомленої учасниками кримінальних проваджень. Потреба такого дослідження продиктована цілком реальними труднощами, які виникають при визначенні загальної методологічної та методичної бази нового виду СПЕ неправдивості показань та в питаннях компетенції судового експерта-психолога в цих нових СПЕ.

Виклад основного матеріалу. Обсяг досліджень нещирої людини, яка каже неправду, та «надкультурних» патернів брехні як особистісних

передумов лжесвідчень постійно зростає, що доводить соціальну та соціально-психологічну значимість проблематики неправдивості. Загалом надання неправдивих показань є злочином, який віднесено до поняття «протидія відправленню правосуддя або спричинення шкоди підвалинам влади та правосуддя». Історично склалися різні криміналістичні способи дослідження брехні та неправдивих показань у розслідуванні злочинів. Сьогодні працівники кримінального блоку Національної поліції України застосовують широкий спектр лайдетекції: незалежні джерела отримання інформації; технічні засоби контролю; перевіірочні ситуації; психофізіологічне дослідження реакцій учасників процесу тощо (Sherpitko V. Yu. & Shchur B. V., 2013). У сприянні цьому великого значення набуває західна судово-експертна практика, в якій, починаючи з 50-х років, активно розроблялися окремі методи та методики лайдетекції учасників кримінального процесу (Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E. N., 2016). Продовжуючи історичні аналогії, зауважимо, що в Європі та США у 50-х роках XX ст., на відміну від «радянської» юридичної практики тих років, з'явився соціальний запит на профільне судово-психологічне експертне дослідження з приводу завідомо неправдивих показань дітей, а згодом і дорослих. Надбанням цього запиту є оформлення нової парадигми судово-експертної діяльності. Щоправда, остаточно парадигма склалася тільки у XXI ст. Провідні її ідеї сформульовано в доповіді вчених Національної академії наук США «Удосконалення судово-експертної науки у США: шлях уперед» та узагальнено фундаторами Європейської мережі судово-експертних установ (ENFSI) (Spitsyna G. O. & Belevtsova S. O., 2019). Парадигма, насамперед, визначила засади якісно нової моделі судової експертизи (інтеграційної), що знаменують кардинальні зміни в наукових уявленнях про теоретичне та практичне призначення експертних практик. Головним за нової експертної парадигми є виконання принаймні трьох обов'язкових вимог щодо результатів та проведення самих експертиз: логічно коректна форма оцінки та інтерпретації даних; застосування методів, заснованих на релевантних даних, кількісних вимірах і статистичних моделях; наявність процедур експериментального тестування ступеня достовірності та надійності судово-експертних оцінок стосовно всієї справи (кримінального провадження). У переважній частині Європейських країн нова парадигма до того ж вимагає сертифікації та акредитації діяльності судових експертів. В Україні такими є заходи за стандартом ISO 17020, що сприяє підвищенню ефективності експертної діяльності українських судових експертів (Spitsyna G. O. & Belevtsova S. O., 2019).

Як зразок англomовних методів лайдетекції розглянемо типові щодо використання в судовій практиці Європи систему оцінки валідності тверджень (SVA), критеріальний контент-аналіз (CBCA) та аналіз обставин отримання показань (Validity Checklist) (Amado B. G., Arce R., Farina F., 2015). Зазначені методи використовуються або для побудови робочих гіпотез слідчими, судьями, або безпосередньо в судово-психологічному інтерв'ю під час експертної оцінки достовірності показань. Результати досліджень Оцінки

валідності тверджень (SVA) приймають до розгляду суди Німеччини, Нідерландів, США, Канади.

Вищевказані методики є емпіричними вербальними техніками. Так, за суттю SVA – це стандартна процедура фіксації якісного інформаційно-сміслового змісту усних мовленнєвих висловлювань потерпілих від злочину. Методологічною підставою цього методу в межах емпіричної апроксимації теорії правди є вищезазначена «гіпотеза» У. Ундойча (Amado B. G., Arce R., Farina F., 2015). Науковець уперше провів дослідження щодо неправдивості показань дівчинки, яка ймовірно зазнала сексуального насилля. У гіпотезі йдеться про якісно різні явища брехні. У випадках лжесвідчення часто це чітко структурований, «гарний», але беззмістовний, недеталізований опис злочину, у випадку правдивих свідчень – іноді, нехай і помилкова, «хибна», але яскраво деталізована оповідь її безпосереднього учасника. Процедурно SVA складають три компоненти: 1) структуроване інтерв'ю; 2) контент-аналіз за 19-ма контент-критеріями «реальності» (CBSA); 3) якісна експертна оцінка результатів контент-аналізу за низкою запитань Перевірочного листа валідності, або Validity Checklist (далі – VC) (Dozortseva E. G. & Afanasieva A. G., 2015). За пропозиціями низки експертів Перевірочний лист оцінки валідності було додано згодом для стандартизації методу обробки результатів CBSA (Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E. N., 2016). Він давав можливість спочатку оцінити отримані результати за 13-ма показниками щодо неправдивих показань із урахуванням впливу зовнішніх чинників, а потім шляхом розгляду альтернативних версій встановити міру недостовірності. Ядром всієї процедури є системний аналіз показань завдяки критеріальному контент-аналізу (CBSA), на підставі якого розроблено дослідницький дизайн оцінної процедури достовірності/недостовірності усної інформації, повідомленої потерпілими. Головна мета методу CBSA – встановити, чи достовірні показання підекспертних осіб, чи експерт має справу з псевдологією (неправдивістю). Зауважимо, що один із співавторів статті В. Шаповалов досліджував ефективність методу SVA та модифікував 19 контент-критеріїв «реальності» CBSA відповідно до українських реалій кримінального провадження (Shapovalov V. A., 2016). Висновок, якого дійшов автор, стосується психологічних ознак недостовірності (брехні), які менш однозначні, ніж ознаки достовірності. Тому було запропоновано складання матриці всіх ознак як брехні, так і правди. Оскільки завдяки першим натомість можна фіксувати «критичні зони» в показаннях. Ці зони потребують ретельної перевірки, бажано не тільки за психологічними, а й криміналістичними методами. Загалом за певною схемою критерії у CBSA підлягають контент-аналізу і дають змогу надати системної оцінки загальним, змістовним і специфічним елементам тверджень щодо достовірності усних показань потерпілих за 19-ма «ознаками реальності». Ці 19 критеріїв є номенклатурою вербальних мовленнєвих та невербальних повідомлень, що поділяються на групи (Brown J. M. & Campbell, E. A., 2010).

Наприклад, загальні ознаки реальності з 19 можливих в розповіді: 1) логічна структура; 2) неструктурованість; 3) кількість деталей. Специфічні

змістовні ознаки розповіді: 4) занурення в контекст події злочину; 5) опис взаємодії зі злочинцем; 6) відтворення розмови; 7) несподівані утруднення взаємодії. Особливі змістовні деталі: 8) незвичні; 9) несуттєві; 10) неправильно зрозумілі (але при цьому правильний їх опис); 11) зовнішні (побічні); 12) свій психічний стан/психічні процеси як свідка/потерпілого (ої); 13) психічні стани/процеси іншої людини (обвинуваченого). Мотиваційні ознаки: 14) спонтанні правки розповіді; 15) визнання уривчастості пригадувань; 16) сумніви у своїх спогадах; 17) осуд «Я», самозвинувачення; 18) прощення обвинуваченого, злочинця. Елементи скоєного злочину: 19) характерні деталі. Такий достеменний опис злочинної події застосовується під час поліцейського розслідування, що зменшує ризик можливих особистих помилок (Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E.N., 2016).

Попри розгалужену систему оцінок, із контексту обробки даних СВСА впливають суттєві недоліки. Принаймні очевидна недосконалість саме детекції брехні в показаннях. Та і в самій процедурі обробки за СВСА не передбачено оцінки критеріїв брехні, а є лише оцінка критеріїв правди. Тому в нагоді став теоретичний доробок когнітивної психології (Johnson M. K. & Raye C. L., 1981) та психології брехні (Ekman P., O'Sullivan, M. & Frank M. G., 1999), який дав можливість створити альтернативний СВСА метод обробки даних – «Моніторинг реальності» («Reality monitoring») (М. Джонсон, К. Рейї) (Johnson M. K. & Raye C. L., 1981). Зокрема, оскільки спогади про реальні події містять розмаїту смакову, візуальну, слухову інформацію, а про уявні події ґрунтуються винятково на когнітивних операціях, тому останні зазвичай більш розпливчасті. Враховуючи це, до переліку семи критеріїв правди введено восьму «шкалу брехні» (під назвою «когнітивні операції») (Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E.N., 2016). Окрім того, встановлено, що можливий як щирий, добросовісний обман свідка, потерпілого, підозрюваного, так і навмисно сфабрикована, свідомо брехня (Liezín Ye., 2018). Внаслідок цього експертна технологія стала прикладом удосконалення процедур та критеріїв психологічної лайдетекції. Характеризуючи ситуацію експертного дослідження за когнітивним напрямом, варто підкреслити, що її ядро складає не монолог або вільний опис конкретної події, а діалог, бесіда, зокрема й по телефону. Це дає можливість, з одного боку, здійснювати «м'який» психологічний вплив з метою виявлення приховуваної інформації, а з іншого – використовувати змістовний (семантичний) аналіз висловлювань.

Загалом когнітивно-критеріальні статистичного типу лайтехніки актуалізували питання про вірогідність звітів експертів, оскільки експерт присвоює бал критерію достовірності, що присутній у протоколі допиту, на власний розсуд. Тож зауважимо, що лайдетекція вміщує не лише суттєвий суб'єктивний компонент допитуваного, а також і особистісні міркування людини, яка здійснює процесуальні заходи, зокрема виконує експертне провадження. Це додатково підвищує статистичну похибку експертного звіту. Тому, виходячи з досвіду власної експертної практики та поділяючи

думку інших дослідників про потребу участі в експертизі принаймні двох експертів (Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E. N., 2016), водночас посилаємося до так званої ідеї «методологічної рамки» (Shapovalov V. A., 2016). На нашу думку, в експертному звіті потрібно оперувати сукупністю психологічних ознак у межах цієї своєрідної методологічної рамки, застосовуючи як достовірні, так і недостовірні дані, помилки, хиби в показаннях (Krasavina A. G., 2017). Ця рамка принаймні доводить баланс (або його відсутність) достовірних/недостовірних свідчень. В європейських країнах з метою запобігання суб'єктивних особистісних помилок експерту-досліднику – психологу, криміналісту – пропонується суворо дотримуватися процедурних моментів (Babanoski K. & Ilijevski I., 2018). В результаті якщо у сфері встановлення психологічної достовірності показань враховувати позитивну, підтверджувальну статистику всього дослідницького пулу методичного інструментарію лайдетекції, то величина неправдивих показань доходить 30%, а правдивих – 70% відповідно (лабораторні дані) (Dozortseva E. G. & Afanasieva A. G., 2015). Натомість у реальному кримінальному провадженні, де підекспертні особи є носіями процесуального статусу, продемонстровано значно нижчий відсоток недостовірності показань – 10% проти 30%, а правдивих, навпаки, значно вищий – 90% проти 70% відповідно (Vrij A., 2008). Отже, у методі SVA за допомогою CBCA та VS виокремлено критерії та категорії розповіді, які мають найбільший диференційний ефект. Тобто протидію розслідуванню злочину чинити в умовах реальних кримінальних проваджень значно складніше, ніж в уявних лабораторних умовах. У зв'язку з цим деякі науковці (Vrij A., 2008) говорять про обмеженість методу SVA і критеріїв CBCA в експертній практиці попри реальний критерій вірогідності похибки методу.

У світлі сучасної експертологічної парадигми проаналізуємо вітчизняний інструментарій нового виду СПЕ оцінки неправдивих показань. Це неінструментальна детекція брехні, підґрунтям якої є психологічна оцінка вербальних і невербальних критеріїв, а саме змістовної складової висловлювань, вокальних компонентів мови і міміко-пантомімічних проявів досліджуваних осіб з метою отримання інформації про щирість/нещирість, достовірність/недостовірність їхніх тверджень, а також мотивів вчинків і прогнозування подальших дій. У вітчизняній експертній практиці, а також у практиці радянських та російських експертів і слідчих є аналогічні до вищезазначених англомовні прийоми та методи детекції брехні (Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E. N., 2016). Сьогодні найбільш поширені: методика СПЕ виявлення психологічних ознак достовірності/недостовірності інформації, повідомленої учасниками кримінального та судового провадження (за відеозаписом слідчих дій і оперативно-розшукових заходів В. Єнгаличева зі співавторами (Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E. N., 2016); методика визначення психологічних ознак достовірності/недостовірності показань у юридичній практиці (за відеозаписом слідчих дій) одного зі співавторів статті В. Шаповалова (Shapovalov V. A., 2016).

Повертаючись до методичного інструментарію для оцінки недостовірності, а отже й протидії розслідуванню злочинів, варто підкреслити, що існують різні погляди на подібну протидію. Багато авторів вважають, що протидія розслідуванню – це проблема правового поля, українського доказового права (Shepitko V. Yu. & Shchur B. V., 2013), криміналістичної та слідчої тактики. Водночас ретельний аналіз різних форм протидії розслідуванню злочинів (приховування, фальсифікація доказів, повідомлення неправдивих показань, спростовування раніше наданих зізнань або відмова від них тощо) доводить необхідність втручання у цю проблему судових психологів-експертів. Актуальною стає розробка методології та методик нового виду, а саме СПЕ оцінки психологічних ознак достовірності/недостовірності інформації, повідомленої учасниками кримінального провадження (за відеозаписом слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів). Цей новий вид СПЕ може надати слідчому (судді) об'єктивні дані ступеня психологічної достовірності (психологічна «кваліфікація»), сприяти спростуванню брехні та встановленню причетних до злочину осіб із реабілітацією невинних, а також слугувати тактичним прийомом для вирішення завдань розслідування або стати підставою висунення слідчих версій щодо суб'єктивної сторони злочину. Так, саме як різноманітні предмети СПЕ тут наявні різні методології: відео-, аудіозапису, не причинно-наслідкове, а ймовірнісне техніко-статистичне опрацювання даних. Аналогічно існують і різні експертизи: комп'ютерно-технічна, психолінгвістична, психологічна, психофізіологічна. Наявні різні технології: кодування й шифрування, порівняльно-стенографічна, структурування. Також задіяні наративний, юридично-лінгвістичний, дискурсивний інтент-аналіз тощо. Для застосування цього виду СПЕ у провадженні необхідне суворе дотримання процесуальних вимог під час проведення слідчих дій. Наприклад, детекція лжесвідчень відбувається тільки за допомогою сертифікованих технічних пристроїв. Також процесуальне (доказове) значення має лише той відеозапис слідчої (судової) дії, який виконано процесуальною особою. У зазначених відеозаписах обов'язково фігурує конкретний «об'єкт відеозапису» (підозрюваний, потерпілий, свідок), у показаннях якого потрібно встановити ознаки достовірності (недостовірності) з приводу обставин, що входять у предмет доказування. Специфіка цієї СПЕ ще й у тому, що експертне дослідження складається не з однієї, а з комплексу спеціальних процедур процесуального характеру, які мають бути зафіксовані на відеозапису («слідчий експеримент»; вільна оповідь). Такий вид СПЕ припускає як слабо структуроване, так і спеціальне інтерв'ю (допит), а також як порівняльне психолого-експертне дослідження вербальних, невербальних, емоційних, психофізіологічних та інших проявів «об'єкта відеозапису», так і повну аналітику процесуальних дій. Варто наголосити, що в цій СПЕ взаємодія слідчого й експерта відбувається на всіх стадіях проведення експертизи та етапах розслідування кримінальної справи. Наголосимо, що СПЕ за відеозаписом найдоцільніша в ситуаціях відмови ймовірного суб'єкта злочину або свідка від раніше наданих зізнань.

Спростовуючи свої показання як неправдиві, особа мотивує це тим, що в процесі досудового слідства на нього (неї) вчинявся неприпустимий психологічний і фізичний тиск із боку поліцейських. Тож СПЕ за відеозаписом зорієнтована на порівняльно-співвідносний аналіз інформативно-смыслових елементів змісту показань підекспертного, які набувають кримінально-релевантного значення. Взагалі методики нової СПЕ, порівняно із західною лайдетекцією, є інтеграційними, з більшою процесуалізацією (зрощення експертної діяльності з елементами розслідування злочинів). Вони більш технологічні, комп'ютеризовані, спираються на ймовірнісну техніко-статистичну методологію. Оскільки експерт має враховувати систему різноспрямованих предметних напрямів як своєрідну методологічну рамку, тому така СПЕ має комплексний міждисциплінарний характер, на відміну від англомовних методик. Висновки експерта-психолога та криміналіста у цій СПЕ мають процесуальні наслідки, оскільки формують один із елементів тієї доказової бази, на якій ґрунтується повідомлення про підозру. У цих СПЕ відеозапис є речовим доказом.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити такі висновки:

1. Побудова українського демократичного суспільства потребує радикальної зміни конструкції концептуального розуміння захисту прав людини, оскільки занадто часто в українських судах протидія розслідуванню злочинів набуває форми неправдивих показань та агресивності у приховуванні доказів. При цьому в Україні покарання за неправдиві показання, на відміну від Європейських країн, досить м'яке. Тому значна кількість справ, навіть добре розслідуваних, «розсипається» в суді. Запобіжником для цього мають стати різні експертизи, зокрема недостовірності показань і лжесвідчень. Це тим більш необхідно, адже, згідно з базовими положеннями нового КПК, роль експерта-криміналіста, судового психолога підвищується, суд має зважувати на експертні висновки під час доведення істини по справі.

2. Розглянуті зарубіжні та вітчизняні методи лайдетекції дають змогу виділити відмінності двох видів експертно-психологічного дослідження: 1) європейський, більш традиційний, без комп'ютерних і відеотехнологій, з фіксацією переважно вербальних ознак достовірності на підставі усталених процедур і критеріїв СВСА, якісних та статистичних аналітичних підходів; 2) вітчизняний, більш інноваційний вид СПЕ (з відеозаписом слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів), поширений в пострадянських країнах з фіксацією як вербальних, так і невербальних ознак достовірності, з процесуалізацією експертної діяльності, її інтеграційним характером, міждисциплінарністю, обов'язковою комп'ютеризацією, технологізацією, збереженням відеоматеріалів як речових доказів, з відмовою від об'єктивної істини у справі та ймовірнісною техніко-статистичною методологією. Попри все, обидва методи мають хорошу диференціувальну здатність як змістовно, так і за статистикою, але потребують перевірки свідчень і доказів не тільки за психологічними, а й криміналістичними

методиками за наявності експансії «критичних зон» обсягів лжесвідчень і завідомо неправдивих показань.

3. У явищі експертної оцінки неправдивих показань відображено якісно новий рівень експертних завдань щодо яких поки ще недостатньо розроблено експертологічну теорію узагальнення експертних матеріалів. У цьому аспекті проведене порівняльне дослідження англомовних та вітчизняних методів диференційної психологічної оцінки достовірності показань свідків, потерпілих, підозрюваних доводить, що сьогодні експертну діяльність науково-експертних установ МЮ України скоригує нова парадигма, що ґрунтується на релевантних даних, кількісних вимірах та ймовірно-статистичних моделях.

Перспективи дослідження. Із вищезазначеного доводимо висновку, що запровадження методів лайдетекції у світі та Україні знаменує новий етап у розвитку експертологічної парадигми у XXI ст., сприяє позитивним змінам у поліцейських розслідуваннях, сучасній судовій та експертній практиці. Водночас вкрай необхідна подальша розробка сучасної методології лайдетекції.

Бібліографічні посилання

- Amado, B. G., Arce, R. & Farina, F. (2015), “Undeutsch hypothesis and Criteria Based Content Analysis: A meta-analytic review”, *The European Journal of Psychology Applied to Legal Context*, Vol. 7, № 1, P. 3–12. DOI <https://doi.org/10.1016/j.ejpal.2014.11.002>
- Arntzen, F. (1983), “*Psychologie der Zeugenaussage. System der Glaubwürdigkeitsmerkmale*”, Publishing House “Beck”, München.
- Babanoski, K. & Iljevski, I. (2018), “Techniques of conducting interrogation during police investigation of crimes”, *Knowledge International Journal*, № 28 (6), P. 2101–2107. DOI <https://doi.org/10.35120/kij28062101K>.
- Brown, J. M. & Campbell, E. A. (2010), “Statement Validity Analysis”, *The Cambridge Handbook of Forensic Psychology*, Cambridge: Cambridge University Press, P. 319–326. DOI <https://doi.org/10.1017/CBO9780511730290.040>.
- Dozortseva, E. G. & Afanasieva, A. G. (2015), “Assessment of juveniles’ testimonies validity”, [“Ocenka dostovernosti svidetelskih pokazanij nesovershennoletnih”], *Journal of Modern Foreign Psychology*, Vol. 4, № 3, P. 47–56. DOI <https://doi.org/10.17759/jmfp.2015040306>.
- Ekman, P., Frank, M. G. & O’Sullivan, M., (1999), “A few can catch a liar”, *Psychological Science*, Vol. 10, P. 263–266. DOI <https://doi.org/10.1111/1467-9280.00147>.
- Engalychev, V. F., Kravczova, G. K. & Kholopova, E. N. (2016), “Forensic psychological examination to identify signs of reliability / unreliability of information reported by participants in criminal proceedings (based on video recordings of investigative actions and operational-search measures): monograph.” [“Sudebnaja psihologicheskaja jekspertiza po vyjavleniju priznakov dostovernosti/nedostovernosti informacii, soobshhaemoj

- uchastnikami ugovnogo sudoproizvodstva (po videozapisjam sledstvennyh dejstvij i operativno-rozysknyh meroprijatij): monografija”], Moscow: Jurlitinform.
- Johnson, M. K. & Raye, C. L. (1981), “Reality monitoring”, *Psychological Review*, Vol. 88, № 1, P. 67–85.
- Krasavina, A. G. (2017), “History of psychological assessment testimony” [“Istoriya psihologicheskoy ocenki svidetelskih pokazanij”], [Elektronnyi resurs], *Psychology & Law*, Vol. 7, № 3, P. 17–26. DOI <https://doi.10.17759/psylaw.2017070302>.
- Liezin, Ye. (2018), “Peculiarities of providing witness testimonies in the civil procedure of Ukraine” [“Osoblyvosti zabezpechennia pokazan svidkiv u tsyvilnomu protsesi Ukrainy”], *Entrepreneurship, Economy and Law*, № 2, P. 24–34.
- Novytska, I. V. (2019), Research of the ability to recognize lies in law enforcement officers: theoretical and methodological aspect [“Doslidzhennia zdibnosti do rozpoznavannia brekhni u spivrobitnykiv pravookhoronnykh orhaniv: teoretyko-metodolohichniy aspekt”], *Theory and practice of modern psychology*, Vol. 1, № 6, P. 78–82. DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.16>.
- Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert studies, as amended by the order of the Ministry of Justice of Ukraine № 563/5, dated 22.02.19 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/ed20190222> (appeal date: 21.05.2020).
- Spitsyna, G. O. & Belevtsova, S. O. (2019), “On the formation of the modern paradigm of theory and practice of forensic science in Ukraine” [“Shchodo pytannia formuvannia novitnoi paradyhmy teorii ta praktyky sudovoi ekspertyzy v Ukraini”], *Current issues of forensic science and criminology: a collection of international mat. scient-pract. conf. dedic. to the 150th anniv. of the birth of zasl. prof. M. S. Bokarius* (Kharkiv, April 18–19, 2019), P. 63–65, Kh: KhNDISE.
- Shapovalov, V. A. (2016), “Methods of psychological assessment of the reliability of the information reported: method. manual” [“Metody psihologicheskoy ocenki dostovernosti soobshaemoj informacii: metod. posobie”], Kyiv: Osvita Ukrayiny.
- Shepitko, V. Yu., Shchur, B. V. (2013), “Investigative technologies in the investigation of crimes” [“Slidchi tekhnolohii v rozsliduvanni zlochyniv”], *Legal doctrine of Ukraine: in 5 vol.*, Kh.: Pravo, Vol. 5, P. 1052–1064.
- Vrij, A. (2008), “Nonverbal dominance versus verbal accuracy in lie detection: A plea to change police practice”, *Criminal Justice and Behavior*, № 35, P. 1323–1336. DOI <https://doi.org/10.1177/0093854808321530>.